

חלוצים וחלוציות במדינת ישראל: הבטים סמנטיים והיסטוריים, 1948–1956

הנרי ניר

המושגים 'חלוץ' ו'חלוציות' מילאו מאז ימי העלייה השלישית תפקיד מרכזי במחשבה הציונית, ובעיקר בתנועת העבודה. כשקמה מדינת ישראל הם היו המושא של ויכוח ציבורי נוקב שהשתתפו בו בראש ובראשונה דוד בן-גוריון ומנהיגי התנועות הקיבוציות. אנסה לתאר ולנתח ויכוח זה, וכך יוארו הגלגולים הסמנטיים של המינוח החלוצי והתמורות הרעיוניות שנבעו ממאמצי אישים אלו להתאים את מחשבתם ומעשיהם למציאות החדשה.

במאמרי 'מיהו חלוץ?'¹ סקרתי את התמורות הסמנטיות של המלה 'חלוץ', מראשית חידושה בתקופת ההשכלה ועד סוף שנות השלושים. בסיום המאמר הצגתי ניתוח של המשמעויות השונות של המלה בסוף התקופה, באמצעות חלוקה לארבעה 'אשכולות סמנטיים': ראשוניות-מהפכנות; שרות-התנדבות; מסירות-הקרבה-עצמית; השתייכות תנועתית.

דגם זה יסייע לנו, כנקודת-מוצא ראשונית, לנתח את המשך התאמתו של המינוח החלוצי לנסיבות הזמן, מ-1948 עד אמצע שנות החמישים. בתקופה זו, כמו בקודמותיה, לא היה קו אחיד ועקבי ולו גם בדפוסיו הלשוניים של אדם אחד, לא כל שכן בציבור הישראלי כולו.² עם-זאת אפשר לגלות תמורות אחדות במשמעות של המינוח החלוצי במשך התקופה והן יהיו נקודת התחלה לניתוח.

הגדרות כלליות

שלוש הוראות של המינוח החלוצי מופיעות בכל חלקי הציבור בתקופה הנידונה ואף בתקופה הנוכחית.

1. ההוראה הסתמית-ארגונית. זאת ההוראה הנפוצה ביותר של המלה בתקופה הזאת. אחת מהתכונות השכיחות של החלוץ, עוד מימי התנ"ך, הייתה השתייכותו לגוף רחב יותר. מכאן התאור הסטנדרטי של התנועות הקיבוציות

1. ה' ניר, 'מיהו חלוץ? גילגולים סמנטיים של המינוח החלוצי, מהעליה השלישית עד לחמישית', טורא, ב (תשנ"ב), עמ' 228-248 [להלן: 'מיהו חלוץ?'].
2. שם, עמ' 248; א' כפכפי, 'החלוציות הלאומית של יצחק טבנקין', קתדרה, 48 (יוני 1988), עמ' 125-144.

ותנועות־הנוער המסונפות להן כ'תנועות חלוציות'.³ בהוראה זו אין לתואר כל משמעות מעבר להקשר הארגוני, והיא הייתה לשגרת דיבור בביטויים כגון 'התנועות החלוציות'. אני מכנה אותה 'סתמית', מפני שהיא תאורית בלבד ואין לה כל משמעות ערכית.

2. ההוראה הכלל־ערכית. למרות שכיחותה, ההוראה הסתמית יוצאת־דופן ברצף הסמנטי הרחב מאוד של המינוח החלוצי; שכן על־פי רוב יש למלה 'חלוצ' מטען ערכי חיובי מאוד. בקצה השני של רצף זה נמצא שימוש אחר של המלה, שהחיוב הערכי בו אינו מלווה בתוכן ספציפי המגדיר את יחודו של החלוצ. במקרים אלו אפשר לפרש את המונח על־פי הקשרו. למשל, כאשר בן־גוריון קובע כי 'רק מפלגה חלוצית ודינמית תכשיר את מדינתנו למלא יעודה החלוצי והדינמי',⁴ המלה 'חלוצי' איננה חורגת במשמעותה מעבר לחיזוק התואר 'דינמי'. היא קישוט רטורי, המבטא גישה ערכית חיובית ותו־לא. אקרא לשימוש זה ההוראה הכלל־ערכית.

3. ההוראה העממית. בין שני קצוות אלו נמצאת הוראה שכיחה מאוד, אך הרבה פחות ברורה ומוגדרת, המסתמכת על הגדרה אוסטרנסיווית (מצביעה) למושג 'חלוציות'. מאז העלייה השלישית הגיעו ארצה עשרות־אלפי צעירים וצעירות, אשר בנו את משק הפועלים, ובמיוחד את ההתיישבות העובדת – הקיבוץ והמושב – בכוח התמסרותם, אמונתם והקרבתם האישית. כל ההשגים האלו נראו בעיני אנשים מן היישוב כהשגים חלוציים. בשפת הדיבור המקובלת היה קשה להבחין בין רכיביו של המינוח החלוצי. היו לו אסוציאציות עמומות־משהו אך בעלות עוצמה סמנטית רבה – אסוציאציות של חקלאות, קיבוץ, מושב ונכונות להקרבה עצמית לשם קידום המטרות של היישוב. גם הוראה זו נושאת מטען רגשי חיובי מאוד.

שלוש ההוראות האלה בולטות במסורת הלשונית המשותפת של חלק גדול מהיישוב והתנועה הציונית, ובייחוד במסורת הלשונית של תנועת העבודה. אומנם הן טריוויאליות כשלעצמן, אולם הן מצביעות על שתי עובדות יסוד: כמעט הכל סברו כי התנועה הקיבוצית, על תנועות־הנוער המסונפות אליה, הייתה חלוצית ממנה־זכה; ובמערכת הערכים המקובלת הייתה החלוציות, על כל הגדרותיה, תכונה חיובית ממדרגה ראשונה. על רקע זה אפשר לבדוק את המשמעויות הספציפיות של המינוח החלוצי במגזרים שונים של היישוב.

3. שתי דוגמאות יספיקו: 'המסגרות החלוציות הקיימות', אשר 'אינן הולמות את הצרכים ... של תקופת המדינה'; וכן 'הפילוג שנפל במפעל החלוצי', ד' בן־גוריון, חזון ודרך (עורך: י' ארו) [להלן: חזון ודרך], א, תל־אביב תשי"א, עמ' 99.

4. שם, שם, עמ' 103.

המינוח החלוצי של בן-גוריון

באופן טבעי במרכז דיוננו עומד דוד בן-גוריון. תוך כדי מאבקו הציבורי והרעיוני להתאים את המחשבה של אנשי תנועת העבודה למציאות החדשה שהתגבשה לאחר שקמה מדינת ישראל, הן בן-גוריון עצמו והן מתנגדיו השתמשו רבות במינוח החלוצי. דומה אפוא כי הבהרת תפיסתו לעומת התפיסות של מתנגדיו תהיה התחלה טובה לדיוננו.

בן-גוריון כלל לא היה הוגה-דעות שיטתי, אך הוא נדרש לנושא פעמים רבות, במיוחד מ-1947 ואילך. התבטאויותיו מכסות כמעט את כל גוני הסמנטיקה החלוצית, כפי שהם התגבשו בשנים של טרום-מדינה. אתן כמה דוגמאות מבין עשרות ואף מאות:

א. ראשוניות-מהפכנות:

חלוצ זה חולל שתי מהפכות בארץ – מהפכה אישית ומהפכה חברתית. הוא הפך איש הגטו לאיש המולדת, איש האוויר לאיש הטבע והעבודה. ... הוא גם צר צורות-חיים חדשות, עיצב חברה חדשה. ... [במהפכה זאת] הכריעה אולי האישיות החלוצית, ... האישיות היוזמת, היוצרת, המחדשת, המפלסת נתיבות חדשות.⁵

תאור זה של החלוצ כמחדש או מהפכן חוזר פעמים אחדות בדברי בן-גוריון.⁶ מן הדין לציין, כי כל האזכורים האלה תואמים לביטוי של ברל כצנלסון 'קונסטרוקטיוויזם מהפכני': המהפכה היא אומנם התחלה חדשה, אך היא מתחוללת באופן הדרגתי ולא בצורה אלימה ופתאומית. על-כן, אף-על-פי שהמשמעות השורשית של החלוציות בהקשר זה היא הראשוניות והחדשנות, במדינת ישראל תכונות אלו נהפכו לנחלת העבר: החלוצ אינו מתחיל מחדש, אלא ממשיך את המהפכה שכבר הוחל בה לפני שנים.

ב. מסירות-הקרבה-עצמית:

החלוציות והתביעה מעצמנו ... היתה לנו הכרה עמוקה ששליחותנו אינה לא הלכה ולא פרוגרמה, אלא מעשה-הגשמה, ... בעבודה ובמשק, בארגון ובתרבות ... ראינו את שליחותנו ... כמערכה כבדה, ... והיינו מגויסים תמיד. לזאת קראנו בשם חלוציות.⁷

בהוראה העממית אחת מתכונות הלוואי של החלוצ היא כוח הסבל. אומנם משתמע

5. שם, ג, עמ' 41. לנוסח אחר של אותו הנאום ראה: שרות חלוצי לישראל (שח"ל): דו"ח כנס ארצי של פעילי מפא"י בהתיישבות העובדת, קריית חיים 26.5.1950, תל-אביב תש"י, עמ' 3-4.

6. לדוגמה: חזון ודרך, ב, עמ' 267.

7. ד' בן-גוריון, במערכה (עורך: י' ארז) [להלן: במערכה], ד, תל-אביב תש"י, עמ' 62.

מדברי בן־גוריון במקומות רבים שהחלוץ נאלץ לסבול ולהקריב את עצמו, אך הגורם הזה מופיע מעט מאוד, וללא הדגשה מיוחדת. אופיינית יותר לאורח המחשבה שלו הקביעה:

כל מי שהוא חלוץ בנפשו אינו מתקנא באלה שאינם חלוצים, כי החלוציות יותר משהיא חובה ועול – היא זכות וברכה. החלוציות מעלה את האיש, מעשירה חיו, מפרה כוחותיו הגנוזים; החלוציות היא מותר האדם [ההדגשה במקור, ה"נ].⁸

אין תמה בכך. הוא לא שאף לצייר את חיי החלוץ והשגיו באורח אובייקטיבי, אלא לגייס אנשים להזדהות עם הרעיון החלוצי ולאמץ אותו באורח־חיהם. לשם כך הוא הדגיש דווקא את תכונותיו החיוביות.
ג. שרות-התנדבות:

הגילוי העמוק והמפרה ביותר של הציונות כולה היה גילוי כוח החלוציות. ... כשרון נפלא זה שגילה הנוער היהודי בשלושת הדורות האחרונים להתמכר ... בכל משך חיי האדם – לכיצוע חזון־גאולה, ולהעמיד עצמו יום ולילה לשירות העם והמולדת, הוא אשר הביא אותנו עד הלום.⁹

מלבד אלה מופיעות דוגמאות רבות של ההוראות שהוגדרו קודם כהוראות כלליות: ההוראה הסתמית־ארגונית, ההוראה הכלל־ערכית, ואף ההוראה העממית. באופן כללי אפשר לקבוע, כי ניתוח הניבים הלשוניים שבן־גוריון משתמש בהם מגלה מידה גדולה מאוד של חפיפה ואף זהות בינם ובין ההוראות שהיו בשימוש ביישוב עד קום המדינה. במלים אחרות: הגדרותיו על מהות החלוציות ממשיכות באופן ישיר את המסורת הסמנטית שהתגבשה במשך כארבעים שנה בתנועת העבודה. עם־זאת אפשר להבחין בכמה הבטים מיוחדים.

אומנם בן־גוריון משתמש בביטויים רבים השאובים מהאשכול הסמנטי שמקורו בראשוניות – בעיקר עיצוב העתיד, חינוך והגשמה; אך חסר אצלו מונח הנמצא לא מעט בפי הוגי־דעות ומנהיגים אחרים: מנהיגות, ולא כל שכן מנהיגות פוליטית. בכל התקופה הנסקרת כאן, החלוץ מצויר בכתביו כאיש המשרת את העם, את התנועה הציונית ואת היישוב, תוך שימוש מרבי ביוזמתו ובכשרונותיו. אף־על־פי־כן הוא איננו מנהיג במובן המקובל של המלה.

זה נכון גם לגבי אלה שנענו לדרישתו כי אנשי ההתיישבות העובדת יתגייסו להדרכת העולים החדשים.¹⁰ חלוציותם נובעת מכך שהם משרתים את המדינה במילוי

8. חזון ודרך, ב, עמ' 266.

9. במערכה, ד, עמ' 269.

10. למשל: שם, א, עמ' 265–266; שם, ב, עמ' 269; שרות חלוצי לישראל (לעיל, הערה 5), עמ'

משימתה הדחופה ביותר לא פחות מכפי שהיא נובעת מהרכיב המנהיגותי בפעולת ההדרכה. גם כשהחלוצים עוסקים בתפקידי מנהיגות, הם עדיין עילית משרתת. יש אצל בן-גוריון דגש חזק על אותו מקבץ מושגים שבמרכזו המידות המוסריות של החלוץ – מופת, שרות, התמסרות; גם מובלטים התכונות והתפקידים הנובעים מהפעלת כוח הרצון: התנדבות (מגויסות), יצירה, יוזמה, עצמאות; לעומת זאת אין דגש דומה על מקומו של החלוץ במערכת המעמדית של היישוב או על השתייכותו התנועתית. יש דברים בגו: אומנם, כאמור, השימוש השגרתי בביטויים כמו 'התנועות החלוציות' נבע מההנחה הסמויה כי החברים באותן התנועות שותפים לערכים המוסריים המיוצגים במושג 'חלוציות'. אף-על-פי-כן, החלוציות מוצגת בראש ובראשונה כמקבץ של תכונות אופי שאין להן זיקה ישירה להשתייכות מעמדית או תנועתית.

הסט זה של בן-גוריון הוא פיתוח של מגמה שהייתה קיימת בין מנהיגי תנועת העבודה כבר משנות השלושים. אז ההבדלים ביניהם לא התבטאו בניגוד מוחלט, אלא בהבדלי דגש או בניואנסים.¹¹ גם בזה המשיכה גישתו של בן-גוריון את המסורת המקובלת, אך בנסיבות הזמן הייתה לה משמעות מיוחדת, כפי שנראה. הפעלתנות היא אחד היסודות המרכזיים באופיו של החלוץ האידיאלי. חלוצים הם אנשי מעשה, המסוגלים לחולל – ואכן חוללו – מהפכות אישיות וחברתיות; הם יוזמים ומחדשים. החלוציות היא 'גורם אקטיבי, דינמי, יוצר'. במקומות שונים אף הוסיף בן-גוריון עומק היסטורי לטיעון זה באזכור הוויכוח בתוך מפלגת פועלי-ציון על ציונות 'סטיכית' לעומת ציונות 'רצונית' או 'וולונטרית'.¹² עם-זאת יש גבולות לעצמאות המוסרית הזאת; לפי תפיסתו של בן-גוריון – בניגוד לאנשי האוונגרד האומנותי באירופה במאה הקודמת ואף בניגוד למקובל בזרמים הפוליטיים הנקראים 'אוונגרדיים' – החלוץ אינו קובע את דרכו באופן חופשי. אדרבה: לשיטתו הפן השני של החלוציות הוא השרות, 'להעמיד עצמו יום-יום לשירות העם והמולדת'. שניות זו, בין פעילות ובין ציות, התבטאה היטב בנאום של בן-גוריון לפני כנס מורים בשנת 1954:

מה זאת חלוציות? זוהי הכרה בשליחות היסטורית והתיצבות ללא-תנאי וללא רתיעה מכל קושי וסכנה – לרשות השליחות הזאת. חלוציות – זהו עירוני כוחות היצירה הגנוזים בכל אדם, הגברתם והפעלתם והעמדתם לשירות הכלל. חלוציות – זהו הכשרון המוסרי וההכרח הנפשי לחיות יום לפי צו המצפון ולפי תביעת היעוד.¹³

11. ה' ניר, 'מיהו חלוץ?', עמ' 237-240.

12. לדוגמה: בנאומו בכנסת במאי 1949. חזון ודרך, א, עמ' 175.

13. שם, ה, עמ' 253.

למעשה, השניות הזאת קיימת גם בהגדרות אחרות של האָתוֹס החלוצי,¹⁴ אך בהקשרם ההיסטורי של הדברים האלה ודומיהם מוקנית להם חשיבות יתרה. כאן מוצגת למעשה 'החלוציות הממלכתית' שהייתה נדבך חשוב בתפיסה החברתית של בן־גוריון.

כבר בהיותו מזכיר ההסתדרות הדגיש בן־גוריון את הצורך בשליטה של המערכת כולה על חלקיה, באמצעות מוסדותיה המרכזיים. הוא התמיד לדגול באותו העיקרון תוך כדי העברה של מרכז פעילותו 'ממעמד לעם' וב־1948 'מעם למדינה' (במונחים מוסדיים: המעבר מההסתדרות לתנועה הציונית וממנה למדינת ישראל). לפני קום המדינה התנועה הציונית והיישוב היו חברות וולונטריות, והיה צורך במידה גדושה של שְׁכָנוּע כדי לגבש 'רצון כללי' שיאפשר פעילות מאוחדת וממושמת; לעומת־זאת על־פי תורת הממלכתיות של בן־גוריון, במדינה יהיו תחומים רבים שיכריע בהם כוח הכפייה של המדינה.

עם־זאת, כבר בתקופה מוקדמת טען בן־גוריון שאין די בכוח המדינה להגשמת כל יעדיה של הציונות,¹⁵ והוא נימק את טענתו בשני טעמים: טעם אחד עקרוני – רתיעה מקיום מדינה טוטליטרית, 'כל־יכולה', העלולה לשלול את זכויות האדם; טעם שני מעשי – הצורך לגייס את כל הכוחות האפשריים במדינה, גם את הכוחות הנובעים מרצונם החופשי של אזרחיה, כדי להתגבר על הבעיות המיוחדות של המדינה הצעירה.

'חלוציות ממלכתית' היא אפוא התגייסות־מרצון של אזרחי המדינה לקידום יעדים ציבוריים, אך היעדים עצמם נקבעים על־פי צווי 'השליחות ההיסטורית'. הגדרת היעדים האלה, תרגום הפקודות של שר ההיסטוריה למונחים מעשיים – אלו אינם תפקידים של החלוצים עצמם אלא הם תפקידיהם של מוסדות המדינה. לולא־כן, יש חשש כי ישובו ימי הוולונטריזם הקיצוני של היישוב, וכל אדם, או לפחות כל מגזר או קבוצה ציבורית, יהיו רשאים להחליט הן על המטרות והן על הדרך אליהן. המשמעת והריכוזיות המוטלות אחרי תהליך דמוקרטי הן חיוניות למדינה כלשהי – קל־וחומר למדינת ישראל, העומדת לפני אי־ספור בעיות.

מכאן ברור מדוע עמד בן־גוריון בעיקר על הערכים האישיים של החלוצים ולא דווקא על השתייכותו המעמדית או התנועתית. גיוס הכוחות הנחוץ למדינה יֵעָשֶׂה באמצעות התנדבותו האישית של כל פרט. אומנם קיומם של גופים מְשֻׁנִים כמו הסתדרות העובדים, המפלגות ועוד הוא לגיטימי ואף רצוי. אף־על־פי־כן הם אינם ממלאים את יְעוֹדֵם החלוצי בהתוויית מדיניות עצמאית אלא בגיוס כוחות לביצוע המשימות שקבע הכוח המרכזי, המאחד – מדינת ישראל.

14. לדוגמה: 'אנו צריכים לחיות עכשיו בהרגשה שאין כל ערך לאדם בתור יחיד, בתור פרט. ... הדרך היא ... לסגל את הכל אלינו.' ב' מהרשק, מבפנים, יוני 1933, עמ' 75.
15. לדוגמה: חזון ודרך, א, עמ' 264; וכן שרות חלוצי לישראל (לעיל, הערה 5), עמ' 6–8.

זהות החלוצים ותחום פעילותם

אם החלוציות איננה כרוכה דווקא בהשתייכות התנועתית או המעמדית, אלא במידות מוסריות אישיות, היא יכולה להמציא בכל שדרות העם. אין תמה אפוא כי במקביל לתהליך הגיבוש של תפיסת החלוציות הממלכתית הרחיב בן-גוריון את האוכלוסייה היכולה להחשב לחלוצית או לחלוצית-בכוח.

מראשיתן של שנות העשרים הייתה זיקה מיוחדת בין תנועת 'החלוץ' ובין הסתדרות העובדים. על-פי האידאולוגיה של תנועת העבודה, על כל חלקיה, הסוציאליזם או לפחות הכמיהה לסדר חברתי חדש היו חלק בלתי-נפרד מן החלוציות. גישה זו התחזקה בנוסח המקובל של תולדות היישוב והציונות, אשר נסמך על 'אגדות העלייה השנייה והשלישית'. לפי השקפה זו, בניית הארץ על-פי ערכים הראויים להקרא 'חלוציים' החלה רק בעלייה השנייה, עם המרד נגד המושבות הקפיטליסטיות שהושתתו על ניצול של עבודה ערבית זולה.¹⁶

בן-גוריון ערער על המסורת ההיסטוריוגרפית הזאת. בשנת 1944 הוא אמר:

יש גם חלוצים מחוץ לציבורנו. אין איש בתוכנו שלא יעריך את החלוציות של אנשי ביל"ו, את החלוציות של פורצי החומה בירושלים, אשר יסדו את פתח-תקווה; שלא יעריכו ולא יכירו כגילוי עליון של החלוציות את מפעל חייו של חנקין, של רופין, של רוטנברג, גם של אנשים כמו שנקר ומולר וכמותם במחנות אחרים, במפלגות אחרות ובמעמדות אחרים.¹⁷

כאמור, הגישה הזאת נובעת מתפיסת החלוציות הממלכתית, התרה בכל מגזרי העם אחר נושאי הערכים הדרושים לקידום המדינה. היא גם תואמת לממלכתיות במובנה הרחב ביותר: לא עוד פנייה למעמד הפועלים בלבד, אלא לכל המסוגל לתרום לרווחת החברה היישובית.

מלים אלו וכמותן לא שכנעו כמובן את רוב מנהיגיה של תנועת הפועלים, ובייחוד הן לא שכנעו את אנשי התנועה הקיבוצית. הן נראו מוזרות גם לרבים שקיבלו את ההוראה העממית של המינוח החלוצי כמוכנת מאליה. תגובתה של קבוצה זו התבטאה היטב בשירו של נתן אלתרמן, משנת 1950:

בָּא הַזְמַן לְצִיּוֹן, בְּלִי תְּמִיּהָ וְטִינָה,
חַזְיוֹן מְעוֹדָד לְאַמְתָּמוֹל.
קוֹל עוֹבֵר בְּמַחְנֶה: בְּכִנּוֹן הַמְּדִינָה
יֵשׁ חֶלֶק שׁוֹהַ
לְפֹל!

16. ראה: מ' ברסלבסקי, תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, א, תל-אביב 1955, עמ' 25.

17. במערכה, ד, עמ' 119. על הטיעון כי אנשי העלייה הראשונה היו חלוצים חזר בן-גוריון

פעמים רבות. לדוגמה, בהרצאתו 'על התמדת החלוציות' (18.8.1950), חזון ודרך, ג, עמ'

ההלכים למדבר, אל לא מים וציץ,
חלוצים הם! נביט ונלמדה!
אך חלוץ הנו
גם היהודי האמיץ
הבונה את הוטל אספלנדה!¹⁸

בן-גוריון לא נרתע. הוא המשיך לדרוש מבעלי תעשייה ואחרים במדינה התנהגות חלוצית ביחסי עבודה ויוזמה אישית. הוא גם המשיך והעמיק נסיונו לשנות את ההיסטוריוגרפיה של היישוב, ולנושא זה אחזור בהמשך.¹⁹ יש קשר ברור בין זהותה של האוכלוסייה החלוצית ובין השאלה אילו עיסוקים נחשבים לחלוציים. קבלתם של בעלי מפעלים תעשייתיים כמו מולר ושנקר אל הקנון החלוצי פתחה פתח להרחבת המקצועות שמותר לחלוצים לעסוק בהם. גם בתחום הזה חידש בן-גוריון, אם-כי הוא לא התנתק מהמסורת של טרום-המדינה. בתארו את השגי החלוציות לאורך השנים, הוא תמיד הבליט את מקומה של החקלאות בבניית היישוב, ובעיקר חקלאות הקיבוץ והמושב. על אותה המגמה מעיד, למשל, שמו של 'חיל החקלאות' של צה"ל, נוער-חלוצי-לוחם. בן-גוריון ביטא קו מחשבה דומה בשנת 1949:

נכון, שעבודה פיסית, ואפילו עבודה חקלאית, עדיין אינן ממצות את כל תוכן החלוציות, אבל המדינה יכולה וצריכה ... להטיל על כל הנוער ... את האלמנט הראשון של חלוציות: עבודה, ובשורה ראשונה עבודה חקלאית (ההדגשות במקור, ה"נ).²⁰

את חובת העבודה החקלאית הוא ראה כ'מכשיר אדיר-אונים' שהמדינה תסייע באמצעותו 'לצמיחתה ולגידולה של התנועה החלוצית'.²¹ כך להלכה; אולם למעשה חוק שרות-חקלאי-חובה מעולם לא הופעל במלואו. היו לצה"ל צרכים דחופים יותר, אשר בהסכמת בן-גוריון עצמו דחקו הצדה את השרות החלוצי-חקלאי, פרט למקרה המיוחד של הנח"ל, ששרד בעיקר הודות ללתץ הכבד של התנועות הקיבוציות. אפשר לראות בפרשה זו ביטוי ואף סמל לשינוי בתפיסתו של בן-גוריון. החקלאות, עבודת הכפיים ושאר הרכיבים של החלוציות המסורתית עדיין נחשבו חלוציים וחיוניים לפיתוח המדינה ולבטחונה; אולם עתה התווספו משימות נוספות, חלוציות גם הן, מתחומים רחוקים מאוד מאלה שכונו 'חלוציים' עד קום המדינה.

18. נ' אלטרמן, 'שבחי הסקטור הפרטי או כלנו חלוצים', הטור השביעי, א, תל-אביב תשל"ב, עמ' 206.

19. ראה 'אחרית דבר' בסוף המאמר.

20. חזון ודרך, א, עמ' 101.

21. שם, שם, עמ' 155; וראה שם, ג, עמ' 50-51.

עמדה זו התבטאה באופן בולט במסתו של בן-גוריון 'יעודי הרוח והחלוציות בישראל', מראשית שנת תשי"ב.²² המאמר הזה חשוב מאוד לא רק בגלל תוכנו, אלא גם בגלל המעמד שבן-גוריון הקנה לו: הוא היה מסה הגותית, אשר הופיעה בראש פרסום רשמי של הממשלה לסיכום התפתחויות השנה שעברה וציפיות לשנה הבאה. המסה הייתה ניסיון לקבוע כיוונים חדשים לחברה הישראלית ולהנחילם לציבור על-יסוד מלוא סמכותו הרשמית של ראש-הממשלה. היא הייתה מעין סיכום של קווי מחשבה קודמים (בן-גוריון אף ציטט שם את עצמו פעמים אחדות), אך יותר מכך היא הייתה פיתוח נוסף של אותם הקווים על-פי הגיונם הפנימי. על-כן היא ראויה לניתוח קצת יותר מפורט מניתוח דבריו הקודמים על הנושא. בהתאם למגמות שתארנו, המחבר טוען כי החלוציות היא מידה מוסרית הגנוזה בכל אדם, ואפשר – וראוי – להפעילה לטובת העם והמדינה. דבריו מזכירים את האמרה המפורסמת של יצחק טבנקין על הטיפוס החלוצי:

להיות לפועל, להיות אחר. ... אפשרות שאני, אתה, הוא, כל אחד יכול להשיג אותה, להגשימה. השמועה שהנה אנשים פשוטים חוצבים באבן ויחד עם זה שרים ורוקדים, והם חיים בקומונה.²³

בן-גוריון מגיע למסקנות שונות מאוד ממסקנותיו של טבנקין. טבנקין הגדיר את החלוציות הגדרה מצמצמת – החלוץ הוא איש קומונה העובד עבודה גופנית. כאן נשללת גישה זו באופן חד וקיצוני:

המהפכה ... שהתחוללה בבוא עצמאותנו ... תובעת מכל אחד מאתנו לעשות מחדש חשבון חייו. דרכי חיינו הקודמים, הרגלי מחשבתנו, יחסינו הפנימיים והחיצוניים, המידות והשיטות והממדים הישנים, לא יסכנו עוד. תביעה זו חלה על כל המקצועות: עובדי המדינה, מורים, עורכי דין, רופאים, קציני צבא, מהנדסים, אנשי מדע, ספרות ואמנות, ובראש וראשונה על כל אלה שפועם בהם רוח חלוצי, בין שהם חלוצי עבודה או חלוצי התישבות, או חלוצי הרוח.²⁴

אין בכך חידוש מוחלט. היה מקובל מכבר בין הוגי-הדעות של תנועת העבודה, כי אינטלקטואלים מסוימים (יוסף ויתקין ויוסף חיים ברנר לדוגמה) ראויים לתואר הכבוד 'חלוץ'; גם סיווגם של אחדים מהמקצועות כחיוניים להתבססות המדינה – אנשי צבא-קבע, טייסים, יורדיים – איננו רחוק מהדרוג המסורתי. עם-זאת בן-גוריון הרחיב את תחום החלות של המונח 'חלוציות' ובכך שינה אותו כמעט עד

22. ד' בן-גוריון 'יעודי הרוח והחלוציות בישראל', שנתון הממשלה, תשי"ב, ירושלים תשי"ב, עמ' ז-לא [להלן: 'יעודי הרוח'].

23. י' טבנקין, 'חינוך לדמות האדם והפועל', מבפנים, אפריל 1934, עמ' 6-14.

24. 'יעודי הרוח', עמ' ט.

לבלייהכר. לא זו בלבד: הוא הוסיף הגדרה של 'עובדי מדינה', הרבה מעבר לאותו חוג של עובדים במנגנון הממשלתי שמונח זה חל עליהם בדרך-כלל:

עובדים בשדה ובבית-החרושת, בנמל ובשדה-התעופה, בצבא ובמשק האזרחי, במשרד ובבית-הספר, במסחר ובמלאכה, בשירות ממלכתי ציבורי או פרטי, עבודת-יד ועבודת-רוח, במישרין ובעקיפין – כל אלה הם מניחי היסוד של מדינת-ישראל, מעצבי דמות האומה המשוחררת ומבצעי שליחותה ההיסטורית.²⁵

המעין ברשימה זו נוטה לשאול: מי, אם כן, אינו יכול להיות חלוץ? כל אזרח במדינת ישראל הוא מועמד לתואר הזה, וזאת גם המסקנה ההגיונית מהמשך טיעונו של בן-גוריון:

שומה עלינו להפעיל את כל המרץ החלוצי הגנוז בתוכנו ולגייס כל היתרונות שיש ללב ולמוח היהודי; והכוונה אינה רק לאנשי-סגולה מעטים אשר חוננו בכשרונות מיוחדים ובתכונות בלתי-רגילות. בתוך כל איש ואשה גנוזים כוחות אדירים ויש רק לדעת להגיע למקורם, לגלותם ולהפעילם.²⁶

גם מנהיגי התנועות החלוציות והקיבוציות האמינו כי הכוחות החלוציים גנוזים בנפש כל יהודי, אך מסקנתם המעשית סתרה את מסקנתו של בן-גוריון באופן קיצוני: הם האמינו שאפשר לממש את הכוחות הפוטנציאליים הללו רק באמצעות תהליך קשה של הכשרה הכרוכה גם במיון. למעשה, אם-כי לא תמיד להלכה, תורת החלוציות שלהם הייתה עיליתית. לעומת-זאת, בן-גוריון הגדיר את החלוציות כמונחים יותר כלליים ופחות חמורים וכך החיל אותה על ציבור הרבה יותר גדול ומגוון. הוא דגל בחלוציות יותר המונית – אבל בשל כך היא גם הייתה יותר שטחית.

התנועה הקיבוצית: ביקורת והתגוננות²⁷

במשך זמן קצר האמין בן-גוריון כי אפשר להטיל את המשימות החלוציות של המדינה

25. שם, עמ' כב.

26. שם, עמ' ט.

27. כמה מנקודות המחלוקת בין הקיבוצים לראשי-הממשלה הוצגו בצורה חריפה ומסודרת בראשית 1950 בסדרת מאמרים מאת אהרן ציזלינג, ממנהיגי הקיבוץ-המאוחד, תחת הכותרת 'בוש ונכלם', על המשמר, ינואר-פברואר 1950. המאמרים הודפסו כחוברת (אהרן ציזלינג, בוש ונכלם, תל-אביב 1950 [להלן: בוש ונכלם]), ושוב באהרן ציזלינג, עין חרוז וירושלים, תל-אביב 1988, עמ' 198-225). כל ההפניות להלן ממהדורה זו. עם זאת יש להדגיש כי טענותיו על חוסר תמיכה ממשלתית היו נחלת כל התנועות הקיבוציות. ראה, לדוגמה, דברי קדיש לוז בוועידת חברי-הקבוצות 1950, עמ' 34.

הצעירה על חברי הקיבוצים,²⁸ אולם במשך שנת 1949 הוא גילה מידה גוברת של אכזבה מהתנועה הקיבוצית. ביטויי אכזבתו הגיעו לשיא בנאום שנשא בכנסת, בראשית 1950:

תרשו לי לדבר לא כאיש־ממשלה, אלא כאחד החלוצים. ... התנועה הדוגלת בחלוציות לא הכזיבה מעולם, כשם שהכזיבה בשטח זה [של קליטת העלייה]. ... אלפי החלוצים שעשו גדולות במשקיהם ובקיבוציהם – מה עשו בשביל העליה? אני בוש ונכלם במשך שתי השנים האלה.²⁹

אין כל ספק שהתנועה הקיבוצית הייתה מושא הביקורת. בן־גוריון התמקד בארבעה תחומים: א. 'האגואיזם הקולקטיבי' של התנועות הקיבוציות, שמקורו ב'התפקעות הזיקה לכלל'; טענה זו, שהושמעה לראשונה ב־1943,³⁰ ביטאה בראש ובראשונה את התנגדותו של בן־גוריון לפוליטיזציה של התנועות הקיבוציות ואת דרישתו שחבריהן יתאחדו בתנועה אחת. אפשר לראות את המשכה של טענה זו בהאשמות שהשמיע עתה, בנאומו בכנסת, כי חברי הקיבוצים לא התנדבו להלחם במלחמת העצמאות, 'כשהצו לא דרש מהם זאת', ועשו 'בשביל עליה של ביתם', אבל לא לעליית אחרים; ב. הזיקה הפוליטית של רוב התנועה הקיבוצית למפלגה אופוזיציונית, למפ"ם; ג. חוסר פעילות מספקת בקליטת עלייה מחוץ לגבולות הקיבוץ, בעיקר בהדרכה ליישובי העולים; ד. סרובם של מנהיגי התנועות לקבל את דרישתו שהקיבוצים יעסיקו פועלים שכירים מבין העולים, כדי לספק תעסוקה ולסייע בהסתגלות העולים לחיי עבודה. התנועות הקיבוציות דחו את רוב הטענות האלה. ניתוח של ויכוח זה יזרוק אור על תפיסת החלוציות של המשתתפים בו.

חמורה במיוחד הייתה האשמתו כי חברי הקיבוצים לא התנדבו למאמץ הבטחוני בזמן מלחמת העצמאות. הביטוי הבולט ביותר של התנדבותם היה שרותם ביחידות של הפלמ"ח, ובן־גוריון היה מעוניין להמעיס בערכו. בחודשים שקדמו למלחמה, עם התגבשותה של מדיניות הגיוס למאמץ הלאומי, נוצרו מתחים בין צורכי הצבא לצורכי התשתית האזרחית. המתחים האלה התבטאו, בין השאר, בטיעון שהעבודה במשק כמוה כ'גיוס לכל החיים'.³¹ עם זאת דומה כי בתור הכללה האשמתו של בן־גוריון מוגזמת למדי; ובאווירה שלאחר המלחמה נתקבלה האשמתו כעלבון צורב, שכן הקיבוצים הגנו במלחמה על חייהם ובתיהם, ולו גם מתוקף צווי גיוס. מטרתו

28. 'לקראת תנופה חלוצית' (8.4.1949), חזון ודרך, א, עמ' 99–100.

29. דברי הכנסת, 16.1.1950.

30. ד' בן־גוריון, 'הזיקה לכלל', ניב הקבוצה, ה' חשון תש"ד (3.11.1943), עמ' 38–42.

31. מ' אביזוהר וא' בראלי (עורכים), עכשיו או לעולם לא, בית ברל 1989, עמ' 342–346. אני חב תודה לאבי בראלי, שהפנה את תשומת־לבי לדיון הזה, אשר ככל הידוע לי הוא התייעוד היחיד לטיעונו של בן־גוריון.

הייתה, בוודאי, לפגוע בהילת הגבורה שהתנועה הקיבוצית נהנתה ממנה החל מימי חומה-זמגדל, ובעיקר לפגוע בהילת הפלמ"ח, על השלכותיה הפוליטיות. כל התנועות הקיבוציות דחו טיעונים אלו ובן-גוריון לא השמיע אותם שוב. בתשובה לנאום של ינואר 1950 ('בוש ונכלם') כתב אחד התאורטיקנים של הקיבוץ-הארצי:

לא לבד טובת העולה החדש מדברת מגרונו [של בן-גוריון]. הננו עדים כאן לנסיון הולך ונשנה להוריד את קרנה של התנועה הקיבוצית, ... לערער תחת יסודות הקומונה בארצנו ולפגוע בעקיפין באותה המפלגה, המייצגת את מרבית המשקים הקיבוציים בארץ.³²

אין כל ספק שהטענות האלה מוצדקות בעיקרן. אין תמה בכך: מפ"ם הייתה מפלגה אופוזיציונית, ובעיני רבים, לרבות בן-גוריון, היא הייתה סכנה פוטנציאלית למדינה כולה ולא רק לשלטון של מפ"ם. המלחמה הקרה הייתה בעיצומה, ומאז ראשית 1949 נהגו המפלגות הקומוניסטיות באירופה להצהיר על נאמנותן לברית-המועצות, גם אם היא התנגשה עם המדיניות של הממשלות בארצותיהן. האידאולוגיה הפרו-סובייטית של מפ"ם וההשפעה הגוברת של משה סנה בתוכה ודאי ביססו במידה מסוימת את חשדותיו של בן-גוריון בדבר נאמנותה למדינה.³³ על רקע זה יש לראות את מאמציו לפגוע באותו רוב בתנועה הקיבוצית שהיה המבצר העיקרי של מפ"ם. תוך כדי הורדת קרנה של מפלגה זו הוא גם פגע באותם חברי קיבוצים שהיו קרובים לו מבחינה פוליטית. זה נראה לו, מן הסתם, תשלום מועט יחסית תמורת השג פוליטי רב-חשיבות.

קליטה והדרכה

הוויכוח בין בן-גוריון ובין התנועות הקיבוציות על קליטת העלייה היה ביטוי לתפיסות שונות על מהות החלוציות. הקיבוצים היו ערוכים ודרוכים לקליטת עלייה – בראש ובראשונה בחינוך ובהכשרה של קבוצות תנועתיות מן הארץ ומהגולה, אך גם בקליטה ישירה ממחנות העולים וכדומה. בכך הם המשיכו בדרך שגרמה בשנות השלושים למצוקת דיור מפירה: קליטה מרבית של עולים בתוך החברה הקיימת. הקיבוצים גם ניצלו דרכים שהיו פחות קונוונציונליות מבחינתם ואף סיכנו במידה מסוימת את הטוהר האידאולוגי שלהם. דוגמה בולטת לכך היו ה'חברות' – קבוצות עולים, בדרך-כלל משפחות שלמות, שעבדו תקופה מסוימת בקיבוץ, בהבטחה שיקבלו תשלום רטרואקטיווי תמורת עבודתם, אם יעזבו בסופה. עם-זאת באופן כללי מטרת הקיבוצים הייתה קליטת העולים לחברות קיבוציות קיימות או ישובם בנקודות

32. מ' זילברטל, 'נאחו בחוליה המכרעת', הדים, 1 (יוני 1950), עמ' 9-13.

33. א' כפכפי, 'תמורות באידאולוגיה של הקיבוץ המאוחד בתקופת המלחמה הקרה, 1944-1954', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 1986, חלקים ג, ד, ה.

חדשות. מהבחינה הזאת היה בסיס עובדתי להאשמתו של בן-גוריון כי 'הם עושים לבתיהם, אך לא לכלל עם ישראל'.³⁴

את ההאשמה הזאת דחו אנשי הקיבוצים מכל וכל. לדידם, בשאר מגזרי המדינה התקיימה קליטת עלייה ליד היישוב הקיים, לעתים על אפם וחמתם של התושבים הוותיקים,³⁵ ורק בתנועה הקיבוצית נקלטו העולים בתוך החברה הקיימת.³⁶ דווקא על כך יצא קצפו של בן-גוריון: הוא שיבח את תנועת המושבים על המספר הגדול-יחסית של מדריכים שהיא שלחה למושבי העולים וקצף על התנועות הקיבוציות, שהלכו בדרכי השליחות 'המסורתיות': שליחיהן פעלו בעיקר בתנועות-הנוער החלוציות וגם במחנות העולים הם עסקו בגיוס חברים חדשים למשקיהם.

במונחי הניתוח שהצגנו קודם-לכן, יש כאן שתי תפיסות של חלוציות. חברי הקיבוצים וכן חברי המושבים שעבדו ביישובי העולים, שילבו בגישתם את יסוד הראשוניות (שהתבטאה גם במופת האישי וגם ברצון לשתף את העולים באורח-חייהם) עם יסוד המנהיגות, והם השתמשו בכל אמצעי השכנוע והחינוך שהיו ברשותם כדי להגביר את זרם המצטרפים לתנועתם. לעומתם גישתו של בן-גוריון לחלוציות הדגישה את יסוד המנהיגות או את יסוד החינוך בלבד: תפקידם של המנהיגים מקרב היישוב הוותיק איננו הטמעת העולים-החדשים בתוך חברתם, אלא העלאת הרמה של הקהילות הנפרדות (מושבי-עולים, ערי-פיתוח וכולי) שהעולים ימשיכו לחיות בהן. גישתו היא עיליתית ואפילו פטרונית. אומנם בתקופה זו ודאי אפשר למצוא ביטויים לעמדות דומות גם בתוך התנועה הקיבוצית. אף-על-פי-כן, בעמדה הרשמית של כל התנועות התבטא בראש ובראשונה הפרוש של החלוציות המוצג כאן, כלומר הן ראו בשליחיהן לא רק מנהיגים, אלא גם ראשונים בדרך שהם קוראים לעולים ללכת בה.

הדרישה לפתוח את הקיבוצים לעבודה שכירה של עולים-חדשים מבטאת גישה דומה, הרואה בקיבוצים בעלי-נכסים הנקראים להקדיש חלק ממשאביהם וכשרונותיהם לסיוע לעולים – ולא דווקא נקראים לשתפם בבעלות ובשליטה על אמצעי הייצור שלהם. בנושא זה, כמו בשאלת ההדרכה לעולים, נתקל בן-גוריון לא רק בהתנגדות של יריביו הפוליטיים – את עמדותיו שללו מנהיגיהן של כל התנועות הקיבוציות, לרבות ראשי איחוד-הקבוצות והקיבוצים (לפני 1951:

34. דברי הכנסת, 16.1.1950. מודפס מחדש בכוש ונכלם, עמ' 198.

35. ראה, לדוגמה, את מחאותיהם של אנשי המושבות הוותיקות על מיקום המעברות לידן וסרובם להעניק להן שרותים מוניציפליים. דבורה הכהן, 'מדיניות הקליטה של העלייה הגדולה בישראל בשנים תש"ח-תשי"ג (1948-1953)', עבודת מ"א, אוניברסיטת בר-אילן 1984, עמ' 124-127, 133-135.

36. בוש ונכלם, עמ' 209-213; ש' רוזן, 'המשק הקיבוצי במבחן התקופה', ידיעות הקיבוץ הארצי של השומר הצעיר, 4 (289), אוגוסט 1950, עמ' 10.

חבר־הקבוצות ואנשי מפא"י בקיבוץ־המאוחד).³⁷ מנהיגי התנועות הבחינו עד מהרה בשתי תוצאות אפשריות; אובדן הערך של העבודה העצמית, שהיא אחת מאבני־הפינה של האי־דאולוגיה הקיבוצית, וזרות שתִּנָּצר בינם לבין העולים, עם התגייסותה של העילית הקיבוצית לעזרתם תוך תחושת *Noblesse oblige*. לחששותיהם היה יסוד מוצק, כפי שהתברר משנות השישים ואילך.

מעל לכל, מנהיגי התנועות הקיבוציות דחו כולם את ההתקפות של בן־גוריון לא רק מתוך תפיסה שונה משלו בדבר מהותה של החלוציות, אלא גם מתוך שיפוט אחר על העובדות. לטענתם התנועה הקיבוצית השתתפה ככל יכולתה במאמץ הלאומי, אך מאמציה לא היו אפקטיוויים מפאת חוסר־תמיכה של הממשלה: לא היה די שיכון בקיבוצים, תקציבי בנייה ופיתוח הופנו בראש ובראשונה למושבים, חסרה תמיכה בתוכנית 'החבורות' ועוד.

טיעונים אלו רלוונטיים להגדרתו של בן־גוריון לחלוציות הממלכתית; שכן אם הייחוד שבתקופה החדשה הוא ביכולת המדינה לתמוך במאמצי גופים חלוציים־וולונטריים באמצעות כלים ממלכתיים, נטען כנגדו שהוא ועושי־דברו לא הגשימו עיקרון זה. החלוציות הממלכתית הייתה קיימת להלכה, אך לא למעשה. כדי לקבוע בוודאיות מי צדק במחלוקת הזאת, יש צורך במחקר רב־תחומי ממצה. אפשר להסתפק בקביעה, כי על פני השטח נראה שיש ממש בטיעונים העובדתיים שהשמיעו מנהיגי התנועה הקיבוצית מכל גוני הקשת הפוליטית.³⁸ לאור הגורמים הסוציולוגיים וההיסטוריים שסיכלו את קליטת העולים בקיבוצים, מתקבל על הדעת כי לאורך זמן גם תמיכה נוספת של הממשלה לא הייתה מגבירה בהרבה את חלקם של הקיבוצים באוכלוסייה הישראלית; אך הנחה זו היא השערה שלא הועמדה במבחן של ממש.

הקיבוץ והחלוציות: גוונים תנועתיים

למעט הנושא הפוליטי, הייתה מידה גדולה מאוד של הסכמה בין התנועות הקיבוציות בתגובותיהן לביקורת של בן־גוריון, אולם ניתוח של תפיסותיהן על מושג החלוציות יגלה מגוון רחב.

37. הייתה קבוצה קטנה באיחוד־הקבוצות־הקיבוצים – בעיקר בקיבוץ אפיקים – שדגלה עקרונית בהעסקת עבודה שכירה. אך אלה היו מעטים וקולם בקושי נשמע בדיונים הפנים־תנועתיים. עם־זאת, ראה להלן על ההתפתחויות באיחוד בשנות החמישים.

38. לדוגמה: דברי יחיאל דובדבני בכנסת ביוני 1949, מצוטטים בבוש ונבלם, עמ' 205–206.

הקיבוץ-הארצי³⁹

כמו בכל תקופה ובכל חלקי תנועת העבודה, גם בקיבוץ-הארצי אפשר להבחין במשקל רב שיוחס להוראה הכלל-ערכית ולהוראה הסתמית-תנועתית של מושג החלוציות – ההוראה הסתמית-תנועתית בעיקר לגבי תנועת-הנוער. אין זה מתמיה לגבי תנועה שזיקתה לתנועת-הנוער הייתה כה מושרשת בתולדותיה, בתודעתה ובדרכי צמיחתה.

הייחוד של הקיבוץ-הארצי מתבטא באופן בולט במשקל היחסי שיוחס לשלוש הוראות של המינוח החלוצי: 'ראשוניות', 'מנהיגות' ו'פעילות פוליטית'. שוב, הדברים אינם מפתיעים; כבר בראשית דרכו הגדיר את עצמו הקיבוץ-הארצי כ'זרם פוליטי עצמאי בתוך תנועת הפועלים בארץ ישראל'.⁴⁰ חבריו ראו את עצמם כעילית בתוך העם היהודי ואף בתוך תנועת העבודה, המייעדת את עצמה להיות שכבה מנהיגה בתחומי החינוך, הפוליטיקה והחברה. אותה המגמה מופיעה גם בצורה אחרת: לשיעור ניכר של אֶזְכוּרֵי החלוציות בתנועה זו יש משמעות ברורה של 'פעילות' כמידה ערכית של הפרט, הקיבוץ או התנועה. לעומת-זאת נעדרים כמעט לחלוטין אותם הפרושים הסבילים יותר שבן-גוריון כה הרבה להדגיש – שְׁרוּת והתנדבות. בקיצור, הניתוח הסמנטי מדגיש כי תנועה זו ראתה את עצמה כגורם מעצב ומוביל במדינה ובעם, ובשום אופן לא 'שפחה חרופה' של עם ישראל, כדברי נתן אלתרמן על דגניה.⁴¹

כתנועה פוליטית עסק הקיבוץ-הארצי רבות בענייני המדינה, העם היהודי והעולם כולו; בכל המציאות המורכבת הזאת, רק לגוף אחד מיוחס באופן עקבי וקבוע התואר 'חלוצי' – לתנועה הקיבוצית (אך כפי שנראה להלן, לא בהכרח לתנועה הקיבוצית כולה). קו זה בולט לעומת זהירותם של ראשי המדברים בתנועות הקיבוציות האחרות; הם לא שללו את תואר החלוציות ממגזרים אחרים באוכלוסייה, וזהירותם השתקפה בביטויים שְׁגֵרְתִּים כגון 'התנועה החלוצית והקיבוצית'. לעומת-זאת בקיבוץ-הארצי לא היה כל ספק שהחלוצים האמיתיים הם חברי הקיבוצים, אם-כי לא תמיד הם הגיעו לרמת החלוציות הנכספת. אורח מחשבה זה בולט בביטוי שהפך לשְׁגֵרְתִּי דיבור בפי דוברי התנועה: 'עלייה המונית עם חוט-שדרה חלוצי בתוכה'.⁴²

39. ניתוח זה מבוסס בעיקר על כל המאמרים בהדים, כתב-העת הרעיוני של התנועה, מיוני 1950 עד ספטמבר 1954, וכן על חיבורו הפרוגרמטי של מאיר יערי משנת 1954, קיבוץ גלויות באספקלריה של ימינו, מרחביה 1954 [להלן: קיבוץ גלויות]. היחס המספרי בין ההוראות השונות בספר של יערי דומה מאוד לזה שבהדים.

40. 'ההנחות האידיאולוגיות של הקיבוץ הארצי מיסודו של "השומר הצעיר"', אפריל 1927. מודפס בא' מרגלית, "השומר הצעיר" – מעדת נעורים למארכסיוז מהפכני, תל-אביב 1971, עמ' 301–303 [להלן: 'ההנחות האידיאולוגיות'].

41. נ' אלתרמן, 'חצרו של קיבוץ', עיר היונה: כתבים, ד, תל-אביב 1960, עמ' 267–269.

42. קיבוץ גלויות, עמ' 43, 57; הדים, 2 (41), אפריל 1952, עמ' 8, 10.

כאן שוב מודגש הניגוד בין ההמון הלא-חלוצי למיעוט החלוצי-קיבוצי, שהוא גורם מעצב ומכונן.

ב-1927 אימץ הקיבוץ-הארצי את 'תורת השלבים': '1. הקמת הבית הלאומי העברי בארץ-ישראל; ... 2. המהפכה הסוציאליטית'.⁴³ לאחר שקמה מדינת ישראל, טבעי היה כי תשמע הטענה שהשלב הראשון הסתיים ועכשיו יש להעדיף את הפעילות המהפכנית על-פני הפעילות הקונסטרואקטיווית. רוב מנהיגי התנועה שללו טענה זו, אך תורת השלבים העסיקה את הוגי-הדעות של התנועה במשך שנים אחדות. בשנות העשרים נקרא השלב הראשון 'השלב הקונסטרואקטיווי', ואילו בשנות החמישים הוא נקרא 'השלב החלוצי'. המלה 'חלוצי' נהפכה אפוא למונח טכני המתאר תקופה היסטורית על-פי תורת השלבים, וכך היא מופיע בתקופה זו בהדים – בערך במחצית מאזכורי המלה שמשמעותם 'ראשוני'.⁴⁴

להוראה 'ראשוניות' שייך גם הביטוי 'התא החלוצי של החברה החדשה', המופיע פעמים אחדות במקורות של הקיבוץ-הארצי כקביעה שאין עליה עוררין.⁴⁵ גם בביטוי זה יש המשך לתורה שהייתה מקובלת בתנועה זו מאז יסודה ונחשבה לתקפה גם בנסיבות החדשות של מדינת ישראל.⁴⁶

במקרים האלה יש למינוח החלוצי משמעות חברתית או היסטוריוסופית יחודית, אולם הוא מופיע לעתים מזומנות גם בהקשרים פוליטיים צרופים. דוגמה לכך היא הדרישה של מנהיגות מפ"ם ל'משטר חלוצי' במדינה. שלמה רוזן פרט את עיקריו בשנת 1954:

המשטר החלוצי המתבסס על מאמץ לאומי חלוצי כולל, דרך התיכנון והפיקוח על הייבוא, השיווק והצריכה, הכוונת האשראי והייצור, הלאמת הייבוא והלאמת המפעלים הגדולים בעלי ערך לאומי, הכוונת ההשקעות, חלוקת צודקת של עול המסים ועוד.⁴⁷

אומנם יש חוט דק למדי המקשר את ההגדרה הזאת עם המסורת הסמנטית המקובלת ברוב תנועת העבודה – בעיקר עם המגמה הסוציאליסטית, שתמיד הייתה טמונה באידאולוגיה של 'החלוצ' ושאר תנועות-הנוער. אף-על-פי-כן, מעבר לכך אין

43. 'ההנחות האידאולוגיות', עמ' 302.

44. לדוגמה: הדים, 2 (41), אפריל 1952, עמ' 4; שם, שם, עמ' 26–27; שם, 3 (42), אוגוסט

1952, עמ' 89; קיבוץ גלויות, עמ' 62.

45. לדוגמה: הדים, 2 (אוקטובר 1950), עמ' 13; שם, 4 (מאי 1951), עמ' 24; שם, 1 (43), ספטמבר 1954, עמ' 37.

46. 'ההנחות האידאולוגיות', עמ' 303.

47. הדים, 1 (43), ספטמבר 1954, עמ' 5; יערי הציג שני נוסחים שונים, יותר קרובים במקצת לזרם המרכזי של המחשבה החלוצית. קיבוץ גלויות, עמ' 34; מ' יערי, מבחני דורנו, תל-אביב 1957, עמ' 72.

לתוכנית זו כל זיקה מיוחדת לחלוציות על משמעויותיה המקובלות. רבים מבעלי תכונות אופי והשקפות-עולם חלוציות, לפי מסורתה המקובלת של תנועת העבודה, דחו את התוכנית של מפ"ם מכל וכל.

יעקב חזן הסביר את הקשר ההכרחי, לטעמו, בין הקיבוץ לפוליטיקה, במאמר חשוב בשם 'הקיבוץ והמפלגה' שהתפרסם ב-1952.⁴⁸ בפרק הנושא את הכותרת 'החלוציות הקיבוצית אינה זכות אוטומאטית', הוא טען כי עקב ההשפעה המזיקה של הסביבה הקפיטליסטית, 'חלוציותו המשקית' או 'חלוציות חברתית ותרבותית' של הקיבוץ בלבד לא יצילו אותו מ'כשלון ופשיטת רגל חברתית ומשקית כאחד'. הוא ינצל מ'ניווט פוליטי והסתאבות חברתית גם יחד' רק אם הוא

רואה את עצמו כתא-לוחם, העומד לרשות המפלגה ומקיים בנאמנות את שליחותה החלוצית. ... הקולקטיביות הרעיונית ... [היא] תנאי מוכרח לקיום שליחותו של הקיבוץ ככוח אוואנגארדי בתוך המפלגה.⁴⁹

כאן התחוללה במינוח החלוצי פוליטיזציה מופלגת. לא זו בלבד שאחד התפקידים העיקריים של הקיבוץ – אולי אף החשוב ביותר – הוא יעודו להיות קבוצה מנהיגה ('כוח אוונגרדי') בתוך המפלגה 'המהפכנית'; עתה נקבע, כי אם הוא איננו ממלא חובה זו, הוא נדון לניווט גם בתחומים שהם למעשה המכנה-המשותף של כל התנועה הקיבוצית: קידום החקלאות וטיפוח אורחות חברה ותרבות יחודיים.⁵⁰ עם-זאת, אין ספק שהחברים מהשורה המשיכו לראות במלאכת הייצור החקלאי ובבניית החברה הקיבוצית פעילות חלוצית ממדרגה ראשונה. גם חזן לא ניתק את עצמו לגמרי מהפרושים המסורתיים יותר של מושג החלוציות. הקיבוצים הם 'הקאדרים המגשימים של המפלגה' והתנועה הקיבוצית היא 'חלוצה המגשים'.⁵¹ מכאן פתחה הדרך לצרוף המושגים 'חלוציות' (עבודה קונסטרוקטיבית) ו'מהפכנות' (פעילות פוליטית), שהיה לססמה שגרתית בפי כל מנהיגיו של הקיבוץ-הארצי:

המזיגה המוחלטת של ציוויי הקונסטרוקטיביזם החלוצי והמלחמה המעמדית המהפכנית, שהיא תפקידו החלוצי-מהפכני של דורנו, מקויימת במפלגתנו בראש-וראשונה על ידי התנועה הקיבוצית. ... התנועה הקיבוצית אינה רק זרוע מבצעת של המפלגה. ... היא הרבה יותר מזה – היא הכוח החלוצי במפלגה [ההדגשה במקור, ה"נ].⁵²

48. יעקב חזן, 'הקיבוץ והמפלגה', הדים, 2 (41), אפריל 1952, עמ' 12-25.

49. שם, עמ' 21.

50. לא ברור על מה התבססה אמונתו של חזן במתאם ההכרחי בין נאמנות פוליטית ובין הצלחה משקית וחברתית או עד כמה נכונה אמונתו. גם כאן יש כר נרחב למחקר.

51. שם, שם.

52. שם, שם.

ברור אפוא כי בהקשר הפוליטי המונח 'חלוציות' הוא מונח רב-משמעי: רכיב המנהיגות שבו חשוב לא פחות מהרכיב הקונסטרוקטיווי. בתקופה הזאת הרבו מנהיגי התנועה להשתמש בצמדי מושגים כמו 'כוח מהפכני-חלוצי', 'מחנה הציונות-החלוצית והסוציאליזם-המהפכני'.⁵³ כמובן, מהפכה זו איננה מהפכה קונסטרוקטיווית נוסח ברל כצנלסון או דוד בן-גוריון, אלא אותה מהפכה חברתית-פוליטית העתידה להתחולל בשלב השני של התפתחות הציונות. כמונחים הקונקרטיים של התקופה, 'מהפכות' הייתה פעילות פוליטית על-פי התורה 'המרקסיסטית-לניניסטית' של המפלגה הקומוניסטית וגופים אחרים הקרובים לעמדותיה הרעיוניות. השילוב החוזר תדיר של צמדי-מושגים אלו ודאי הגביר את 'הסחף הסמנטי' וגרם לטשטוש וחפיפת משמעויות בין שני המושגים; לפיכך, כאשר המלה 'חלוצי' הופיעה בצורה בלתי-מוגדרת, הועבר אליה, מן הסתם, הד כלשהו של המשמעות הפוליטית. כאמור, קיבוצי הקיבוץ-הארצי מעולם לא נטשו את הפעילות הקונסטרוקטיווית לטובת הפעילות הפוליטית.⁵⁴ ההוראה הדו-משמעית של החלוציות הייתה פיתוח של קו רעיוני שהנחה את התנועה מאז יסודה. בתקופה של התלבטות קשה נוכח המציאות המשתנה של מדינת ישראל, התלכדו הפרושים השונים של מושג החלוציות למקשה אחת, שכל חלקיה תמכו זה בזה. חבר הקיבוץ היה חלק מעלית חברתית ופוליטית, שהיה לה תפקיד כפול: להנהיג את מפ"ם, ובאמצעותה את החברה הישראלית כולה, במאבק לחברה החדשה בעתיד לבוא; ובהווה היה מוטל עליה לכוון את התנועה הקיבוצית הן ככוח בונה במדינת ישראל והן כשרשרת תאים של החברה המתוקנת בעתיד. כפי שראינו, כל ההבטים של השקפת-עולם זו, שנועדה להגביר את הביטחון-העצמי של החבר ואת הסולידריות בחברה הקיבוצית, היו מקופלים במשמעויות השונות של המונחים 'חלוצי' ו'חלוציות'.⁵⁵

הקיבוץ-המאוחד

מראשית קיומו של הקיבוץ-המאוחד יצחק טבנקין היה מנהיגו הבלתי-מעורער. כבר מגיל צעיר הוא עסק בנושא החלוציות והרביץ תורתו בתוך תנועתו ומחוצה לה בלא

53. שם, שם; הרים, 1 (43), ספטמבר 1954, עמ' 23, 37; קיבוץ גלויות, עמ' 56, 144, 158.

54. פרט לקיבוץ הראל (ראה: צ' בן-חורין, חלום ושברוננו, תל-אביב 1987, עמ' 148-157) וכמה קבוצות קיצוניות, שעזבו את התנועה.

55. לתפקידים הסמנטיים הצרופים של המינוח החלוצי כפי שהוא מופיע בכתב, יש להוסיף גם את ההשפעה הכמו-היפנוטית של סיסמאות חוזרות בנאומים פומביים ואת תחושת הסולידריות הנובעת משימוש של חברי התנועה ב'לשון פרטית' המבדילה בינם לבין העולם החיצוני.

לאות.⁵⁶ על-כן נאומיו מהתקופה יהיו המקור העיקרי לניתוח התפיסה החלוצית של תנועתו.⁵⁷

כאן, כמו במקורות שנותחו קודם-לכן, יש משקל רב מאוד להוראה הסתמית-ארגונית ולהוראה הכלל-ערכית. במספר לא-מבוטל של אֶזְכוּרִים, התואר 'חלוצי' הוא שם נרדף ל'חקלאי' או 'התיישבותי', ואילו באחרים יש משמעות לא-ספציפית, במקרים רבים משמעות קרובה מאוד להוראה העממית. אין בכך סטייה מהמסורת הסמנטית המרכזית של תנועת העבודה. אף-על-פי-כן עובדה זו כשלעצמה מצביעה על הנמכת קומה ניכרת לעומת הרטוריקה החלוצית של הקיבוץ-המאוחד בשנים קודמות, שהובלטו בה גם גוני משמעות כגון מנהיגות, כיבוש, הקרבה אישית והגשמה. בנאומים שטבנקין נשא בתקופה הנדונה כאן כבר נעשו גוני משמעות אלו לנדירים-יחסית. עם-זאת עדיין נשאר משהו מהנופך הטבנקיני המיוחד:

והקיבוץ, החלוץ של כיבוש אדמה ועבודה, של כיבוש האדם לחיי קומונה, החלוץ של צורת-החיים הסוציאליסטית, חלוץ התעשייה בכפר, החלוץ של ההגנה ושל הצבא, קיבוצנו זה עודנו מפליג באניית-העפלה [פברואר 1950].⁵⁸

עם-זאת, סגנון סוחף זה לא עמד לו לאורך השנים שבאו לאחר הפילוג בתנועתו ובקיבוצו, עין-חרוד, והביאו עמן גם פיחות במשקל היחסי של התנועה הקיבוצית כולה באוכלוסיית המדינה. אומנם ביולי 1954 עוד בלט בדבריו גורם המנהיגות:

[הוועידה של הקיבוץ-המאוחד] ... תערוך את הקיבוץ כולו ואת כל חבריו במרותו, כחלוץ העם, כחלוץ המעמד, כחלוץ הריבולוציה הסוציאליסטית.⁵⁹

אף-על-פי-כן מדברי טבנקין עצמו ברור כי הוא איננו מדבר כאן על מצב עובדתי, אלא מביע משאלת-לב. מעתה ואילך מופיע רק עוד פעם אחת הרטוריקה בדבר הקיבוץ המנהיג את העם ואת המעמד, ובצורה פתטית למדי: 'האם נמשיך להיות חלוצי-ההתיישבות?'⁶⁰

הטיעונים לראשוניות ולמנהיגות חברתית היו דומיננטיים בקיבוץ-המאוחד מהווסדו. עם הפיחות במשקלם, עקב הפשלונות וההתלבטויות בראשית המדינה,

56. אייל כפכפי, 'החלוציות הלאומית של יצחק טבנקין' (לעיל, הערה 2).

57. י' טבנקין, דברים, ה, תל-אביב 1979; שם, ו, תל-אביב 1981.

58. דברים, ה, עמ' 172; והשווה שם, שם, עמ' 36.

59. שם, שם, עמ' 111. והשווה שם, שם, עמ' 239.

60. בישיבה לציון יובל דגניה, 1960, שם, ו, עמ' 180.

מורגשת מגמה להחליפם בטיעונים פוליטיים מפלגתיים, במקביל לטיעוניו של הקיבוץ-הארצי.

אצל טבנקין מגמה זו התחילה להסתמן בשנות החמישים, בתאור מפ"ם בתור 'המפלגה החלוצית והמהפכנית של הפועלים' ותאור יריביה של מפא"י כ'נאמני הציונות החלוצית והמהפכה הסוציאלית'.⁶¹ היא הגיעה לשיאה בנאום שנשא בשנת 1955.⁶² במשך כל שנות החמישים זה המקום היחיד שטבנקין דיבר בו בהרחבה – אם כי באירוניה מופלגת – על השאלה 'מה היא חלוציות'. בנאום הזה הוא מנה את כל פְּשְׁעֵי מפא"י, על-פי השקפתו, בעזרת שאלות רטוריות כגון 'האם זאת חלוציות תיקרא?' ומתשובה המובלעת, 'לא', נשמע גם ה'כן'. מתוך חמישה-עשר סעיפי הקטרוג, שמונה מתאימים (לפעמים בדוחק) לנושאים הקשורים לגישתה המסורתית של תנועת העבודה לחלוציות. טבנקין מסכם אותם כך:

חלוציות משמעה: מעבר של יהודים לעבודה ולטבע, פיתוח חקלאי, טכני, מדעי והגנה על כפרים עבריים בנגב, בצפון ובגבולות, עזיבת הרגלי גולה וחי עיר גלותיים אירופיאיים, אפריקנים ואמריקניים.

הגדרה זו הייתה ודאי נחלת הרוב הגדול של אנשי תנועת העבודה, אם לא נחלת כולם. לא כן באשר לתפיסת החלוציות שהשתקפה משאר הסעיפים שפרש טבנקין במניין חוסר-החלוציות אשר בן-גוריון ומפלגתו לוקים בו: הטלת דופי בתנועות הקיבוציות, בייחוד בקיבוץ-המאוחד; ביטול זרם הפועלים בחינוך; הטפה לאחווה בין מעבידים לפועלים; הקטנה של עול המסים על 'ספרים ויבואנים'; שותפות ומשא-ומתן קואליציוני עם מפלגות של גורמים לא-פועליים ('לא חלוצים'); השתלבות בחזית אנטי-סובייטית והמנעות משותפות עם מפלגות פרו-סובייטיות בממשלה; יוזמה להנהגת שיטה של בחירות אזוריות.

נוסח זה של חלוציות פוליטית שונה מנוסח הקיבוץ-הארצי, אך הוא קיצוני לא פחות ממנו. תוקפה של הגדרה זו לא פג כאשר הוא דיבר, בתקופה של התפייסות עם מפא"י, על 'שלוש מפלגות הפועלים החלוציות'.⁶³ אומנם התוכן הפוליטי השתנה, אבל משמעותו של המונח 'חלוצי' הייתה פוליטית לא פחות. גישה זאת מעולם לא הייתה דומיננטית במחשבתו של טבנקין. גם בזמנים של מאבק פוליטי חריף, הוא חזר לנימות המוכרות משנים עברו:

לא מילאה המפלגה שלנו [מפ"ם] את תפקידה... החלוציות ההתיישבותית הקולטת עליה ובונה קומונות בארץ-ישראל היא על סדר-היום של תפקידי המפלגה בשנים הקרובות.⁶⁴

61. שם, ה, עמ' 21-81.

62. שם, עמ' 367-372.

63. שם, ה, עמ' 291.

64. שם, ה, עמ' 17.

אף-על-פי-כן, גם דרישה זו הייתה לא-מציאותית, עקב אותו תהליך של פוליטיזציה בקיבוץ-המאוחד, שטבנקין עצמו היה שותף לו. הבחנו אפוא בשתי מגמות במינוח החלוצי של טבנקין. הדומיננטית: המשכיות תוך שימוש במשמעויות הכלליות (תנועתית, כלל-ערכית, והתיישבותית). המגמה השנייה, פחות מודגשת אך בעלת משקל ניכר: הנטייה לפרוש פוליטי מובהק של מושג החלוציות, מובלעת-משהו מבחינה כמותית, אך בולטת במיוחד לעומת אופני התבטאותו בתקופות קודמות. מגמות אלו לא היו נחלתו של טבנקין בלבד והן אפיינו את המינוח שרווח בתנועתו. ב'יסודות הליכוד הרעיוני של הקיבוץ המאוחד' (1954), מסמך הבא לסכם את העמדות הרעיוניות של התנועה אחרי תקופה ארוכה של סער ופרץ, נמצאים ביטויים מרוב גוני הקשת של הסמנטיקה החלוצית. בראש ובראשונה מופיעות ההוראה הערכית-כללית, ההוראה התנועתית וההוראה ההתיישבותית; לעומת-זאת, נדירים הרבה יותר שימושים במושג החלוציות כראשונות (או כמנהיגות) וכן ביטויים פוליטיים מובהקים כגון 'ציונות סוציאליסטית מהפכנית חלוצית', ו'מפלגת החלוץ'.⁶⁵ לא רק מגוון ההוראות הולם את דרכי המחשבה והתבטאות של טבנקין, אלא גם המשקל היחסי של המגמות השונות.

איחוד-הקבוצות-והקיבוצים

באיחוד-הקבוצות-והקיבוצים (להלן: האיחוד) לא היה מנהיג בולט ובלתי-מעורר מסוגו של טבנקין. על-כן המקור העיקרי של הניתוח שלנו יהיה כתבי-העת של התנועה, ניב הקבוצה. גם כאן הסמנטיקה הולמת את אופיה של התנועה. היא איננה חורגת מהמסורת המרכזית של תנועת העבודה ומפא"י: נמצאים בערך במשקל שווה ההוראה הכלל-ערכית, זיהו החלוציות עם החקלאות, והמשמעויות של הגשמה ובנייה. לא נמצא את ההוראה המזהה חלוציות עם מנהיגות, חוץ מהקשר הספציפי של הדרכת נוער ועולים (בעיקר בנח"ל ובתנועות-הנוער); אך יש דגש קל על שרות למדינה, במיוחד בתפקידים כמו התיישבות בספר.

כאמור, כמעט כל מנהיגי האיחוד דחו את דרישת בן-גוריון לתרום לקליטת העלייה באמצעות העסקת פועלים שכירים. עם-זאת האיחוד היה רגיש מאוד לבעיית חלוציותו, כלומר לשאלת נכונותו ויכולתו לשרת את המדינה. התנועות האחרות האמינו, כי דרישתו של בן-גוריון הייתה רק הבט אחד במזימה כללית של מפא"י, אשר 'במדיניותה נוקטת בשיטת הבניין הקאפיטליסטית, ומשליכה את יהבה על המדינה הבורגנית ועל מנגנונה'.⁶⁶ בניגוד לעמדה זו הכירו אנשי האיחוד בכך שהצעת בן-גוריון נועדה להתמודד עם בעיה אמיתית. היא העמידה אותם בפני דילמה קשה: איך לתרום לחברה הישראלית מנסיונם בחקלאות ובניהול ולסייע לה באמצעות ההון

65. 'יסודות הליכוד הרעיוני של הקיבוץ המאוחד', תוספת להקיבוץ, 233 (22.12.1954).

66. ש' רוזן, 'הקיבוץ הארצי בשעה זו', הדים, 1 (ינואר 1952), עמ' 3.

שהמדינה והעם היהודי הפקידו בידיהם (קרקעות, ציוד חקלאי ותעשייתי), בלי לומר על עקרון העבודה העצמית. בקיבוצים אף שרר מחסור חמור ביותר בידיים עובדות, שיצר לחץ מתמיד להעסיק פועלים שכירים והחריף אפוא את הדילמה. בוויכוח הממושך שהתנהל בעיתונות התנועתית של האיחוד ומחוצה לה כמעט לא נמצא חבר אחד שתמך בעמדות הקיצוניות של בן-גוריון בנושא הזה.⁶⁷ אומנם גם בן-גוריון עצמו הציע לקיבוצים להפך למעבידים רק כצו השעה, עד שיפתחו אפשרויות תעסוקה אחרים,⁶⁸ אך האיחוד, כמו התנועות הקיבוציות האחרות, דחה גם הצעה זו – לפחות להלכה. למעשה, נמצאו פשרות אחדות:

א. הועברו עבודות פיתוח ובנייה למוסד הסתדרותי (סולל-כונה); ב. ברמה המקומית, קיבוצים רבים לא עמדו בפיתוי והעסיקו פועלים ללא אישור התנועה (שתי דרכים אלו אומצו גם בתנועות האחרות, אך במידה פחותה מאשר באיחוד); ג. הוקמה חברת 'ייצור ופיתוח', אשר העסיקה פועלים שכירים בחוות חקלאיות וכך הייתה יכולה לעבד אדמות שהוקצו לאיחוד – לאמתו-של-דבר העבודה השכירה הועברה בכך מהרמה של היחידה הקיבוצית לרמה התנועתית.

למעשה אם לא להלכה, הלכו אפוא כל התנועות פְּכַרְת־דֶּרֶךְ רצינית לקראת בן-גוריון; אך רק באיחוד הובילו מהלכים אלו כבר בשנות החמישים לתמורה רצינית בתפיסת החלוציות. באותו הזמן התחולל מהלך רעיוני שהיה ראשיתה של תשובה חדשה לשאלה בדבר תפקידו החלוצי של הקיבוץ מבחינת השרות למען המדינה. כבר בוועידה הראשונה של האיחוד סיפק לוי אשכול תשובה:

העם היהודי והמדינה היהודית והיישוב בארץ זכאים ... שבהתפתחות של שלושים-ארבעים וחמישים שנה נוצר בארץ כוח, או כוחות, אשר מצווים, כאילו קרואים מפי ההיסטוריה ואשר הוכנו לכך, שלא יתנו ... למדינה היהודית לרעוב, פשוטו כמשמעו.⁶⁹

כאן מוצגת הגברת הייצור בתור צו מוסרי של החקלאי-החלוץ, המוטל בראש ובראשונה על החקלאים הוותיקים במדינה. חברים רבים הביעו עמדות דומות במשך השנים הבאות, לרבות חברי תנועה (ביניהם אשכול עצמו) שהצדיקו העסקת עבודה שכירה כדי להגביר את הייצור בכל מחיר. במשפט אחד: 'עלינו ... להמשיך ולהעלות את עניין הייצור לערך לאומי, משקי, ראשון-במעלה. עלינו לעסוק בו בלב ובנפש'.⁷⁰

67. לחלק מהוויכוח הזה, ראה: ח' גבתי, 'עבודה עצמית ופיתוח', ניב הקבוצה, כרך א, חוברת ד (ספטמבר 1952), עמ' 38-40; ק' לוז, 'מאבק הקבוצה על העבודה העצמית', שם, שם, עמ' 41-44, וכן שם, ב, א (דצמבר 1952), עמ' 49-60; ז' שפר, 'הערות בוויכוח', שם, שם, עמ' 39-48.

68. חזון ודרך, ג, עמ' 23-28.

69. ניב הקבוצה, חוברת א (ינואר 1952), עמ' 44.

70. י' וידלר, 'בעיות המשק והרחבת הייצור', ניב הקבוצה, א, ב, (מרס 1952), עמ' 19.

מגמה זו לא הייתה חדשה בתנועה הקיבוצית: לולא העובדה שהקולקטיב בסג'רה וקבוצת הכיבוש באום-ג'וני סיימו את שנת עבודתם ברווח, יתכן שהקיבוץ כלל לא היה מתהווה; ובמלחמת-העולם השנייה, אותם החברים שלא גויסו לצבא או לפלמ"ח נרתמו להגברת הייצור ופְּרִיּוֹן העבודה, כדי להבטיח אספקה סדירה ליישוב ולכוחות הברית. עם-זאת, הדגשת הייצור כערך מוסרי מרכזי היא תמורה משמעותית, אם-כי לא מוחלטת, והיא אפיינה את האיחוד יותר מהתנועות האחרות.

באותה תקופה הועלו רעיונות שונים על פעילות של הקיבוצים מחוץ לבתיהם. קדיש לוז העלה מחדש את יוזמתו מראשית שנות השלושים לשיתוף כלכלי בין הקיבוצים של עמק-הירדן, בתור דגם להתפתחויות שיתחוללו במדינה כולה; ושלמה לביא זכה לתמיכה מסוימת בתפיסתו על 'מדינת קבוצות' בעתיד לבוא.⁷¹ למעשה רעיונות אלו היו דומים לרעיונות שהועלו בתנועות האחרות ('תא חלוצי של החברה החדשה', ו'קיבוץ [דהיינו תנועה קיבוצית] גדול וגדל'), אם-כי במסגרת של ראיית עתיד שונה. משמעותם המדינית והמעשית הייתה זהה: להרחיב את התנועה הקיבוצית ככל האפשר ולבצרה באמצעות שיתוף בין-קיבוצי. למול הספקות באשר לכוחה של התנועה הקיבוצית לעמוד במשימות החלוציות המסורתיות, רעיונות אלו הפיחו תקווה לעתיד וחיזקו את ידי החברים במאבקם היום-יומי.

סיכום

בשנים הנדונות בחיבור זה היה על מדינת ישראל להתמודד עם אי-ספור בעיות של ביטחון, כלכלה, קליטת עלייה ועוד. היה ברור לכל כי המוני העולים שהגיעו ארצה באותה תקופה אינם מסוגלים לפתור אותן ללא עזרת האוכלוסייה הוותיקה. הפנייה לערכים חלוציים, במיוחד לערכיה של התנועה הקיבוצית, הייתה ביטוי אחד של הניסיון לגייס את הכוחות האלה. הפרושים השונים של החלוציות מצביעים על גישותיהם השונות של הגורמים שדבריהם נותחו כאן.

התפיסה הממלכתית של בן-גוריון גרמה לכך שהוא חיפש את הכוחות הדרושים בכל שדרות העם: בשלב מוקדם בראש ובראשונה בתנועה הקיבוצית, מאוחר יותר בין אנשי המושבים ואחר-כך במנגנון הממשלתי ובשכבות חברתיות אחרות. בכל אחד מהשלבים האלה, הוא חיזק את טיעונו באמצעות שינוי המשמעות או הקף החלות של המינוח החלוצי; וככל שהתרחב הקף המועמדים ליטול על עצמם משימות חלוציות, כך דרישותיו היו יותר כלליות ופחות מחייבות. בכל שלב לא זכו פניותיו למידת ההצלחה שהוא רצה בה, ולבסוף, עם פרישתו לשדה-בוקר, הוא פנה לחלוציות מסוג אחר, חלוציות של שיבה לחקלאות ושל מופת אישי. גם מהלך זה לא השפיע על המוני עם-ישראל.

71. לדוגמה: ק' לוז, 'לאור תמורות', ניב הקבוצה, ב, ד (ספטמבר 1953), עמ' 640-644; א' אופיר, 'מדינת קבוצות', שם, ג, ב (מרס 1954), עמ' 211-227.

במשך התקופה חלו שינויים מהותיים, אם כי לא תמיד מוצהרים, בעמדות של כל התנועות הקיבוציות כלפי מושג החלוציות. נסיונותיו של בן-גוריון למצוא הגדרות חדשות במינוח החלוצי נבעו מהצורך להתמודד מעשית ורעיונית עם הבעיות הכרוכות במציאות החדשה שהתהוותה לאחר קום המדינה. אף-על-פי-כן, דווקא בהקשר הזה התקפתו על התנועות הקיבוציות הייתה counter-productive. אנשי הקיבוצים – חלוצים, גם על-פי הגדרותיו – היו בעל-בריתו הטבעיים בנסיונותיו להתמודד עם בעיות הזמן; אך המחלוקת הפוליטית, שהוא ייחס לה חשיבות עליונה, מנעה ממנו לפנות אליהן בתום-לב ולחפש פתרון משותף מתוך רצון טוב. מנהיגיהן אף נרתעו מהעמקה בשאלות שהוא העלה, עקב סגנונו הכוטה והבלתי-הוגן. כך, במקום לחולל שינוי יסודי במשמעות המלים ויישומן, בן-גוריון גרם לכך שמנהיגי כל התנועות גילו נטייה מובהקת להשתמש במינוח החלוצי רק בהוראותיו הכלליות והטכניות ביותר. במקום חיפוש-דרך, באו שמרנות והסתגרות. זאת ועוד: עקב התקפותיו נקטו חברי שתי התנועות הקשורות למפ"ם עמדות של התגוננות פוליטית והתחוללה פוליטיזציה גוברת של התנועות שלווה בפרושים פוליטיים קיצוניים למושג החלוציות. רק באיחוד, שהיה משוחרר מהלחץ של הוויכוח הפוליטי, ניכרה התחלה של שינוי זהיר ואיטי בתפיסה על תפקידי הקיבוץ במדינה ובכלל זה שינוי בתפיסת החלוציות.

הטרגדיה של כל השחקנים בדרמה החברתית-פוליטית של ראשית המדינה הייתה נעוצה בניגוד אשר שרר בין רצונם לקבל על עצמם את עול האחריות על בעיות החברה מזה ובין חולשתם הבסיסית מזה. התמורות במינוח החלוצי היו חלק מתהליך ארוך וכואב של הסתגלות למציאות החדשה הזאת.

אחרית דבר

בחיבור זה סקרתי מגמות שהתחוללו בשנים הראשונות של המדינה, עד אמצע שנות החמישים. אסיים בהערות אחדות על שתי תעודות שהתפרסמו מאוחר יותר, בראשית שנות השישים, ואפשר לראות בהן המשך של אותן המגמות: מסה ארוכה של בן-גוריון בשם 'ראשונים', שפורסמה בשנת 1962, בהיותו בשדה-בוקר; וספר בוסל, שהוא אוסף דברי הגות שהאיחוד הוציא-לאור לרגל היובל לייסוד דגניה.⁷² 'ראשונים' הוא שיר הלל לאנשי העלייה הראשונה, הבא לתקן את העיוות ההיסטורי שנגרם עקב הבלטת התרומה המיוחדת של העלייה השנייה ושל העלייה השלישית לבניית היישוב. בין דברי הסיכום כתב בן-גוריון:

ראשונות היא הכושר להסתכל מעבר למציאות הקיימת ולחזות האפשרויות הגואלות והסכנות החבויות בחיק העתיד. ראשונות היא העצמה המוסרית המוכשרת לגייס מלוא הכוחות הגנוזים באדם ולהפעילם בלי מורך ורתיעה

72. ד' בן-גוריון, 'ראשונים', נצח ישראל, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 455–522; ספר בוסל (עורך: שלום וורם), תל-אביב 1960.

למניעת החורבן ולהחשת הגאולה על-ידי הקמת מפעלי בראשית והתעלות מתמדת.⁷³

היכולה להיות הגדרה קולעת יותר לחלוציות בתור מידה ערכית? אך כאן מידה זו מוגדרת לאו דווקא כחלוציות, אלא כ'ראשונות'. לאורך כל המסה המחבר משתמש מעט מאוד במלה 'חלוץ' ונטיותיה, והמלה 'ראשון' מחליפה אותה באופן עקבי. דומה כי יש כאן המשך למחשבת 'בוש ונכלם'. המשמעות הארגונית-תנועתית של החלוציות הייתה כה מושרשת בשפה בת-הזמן, עד כי בן-גוריון לא יכול היה לשלול את תואר הכבוד מאותן התנועות שהוא סלד ממדיניותן והתנהגותן (בעיקר מהקיבוץ-הארצי). על-כן, ודאי מבלי משים, הוא מיעט להשתמש במינוח החלוצי ויחס לקבוצת אנשים אחרת את התכונות שבשנים קודמות הוא עצמו כינה 'חלוציות' ועתה הוא כינה אותן בשם אחר. כך השתלבה המגמה ההיסטוריוגרפית התומכת בתפיסתו הממלכתית עם הסתייגותו מהתנועה החלוצית בת-הזמן. את הסתייגותו ממנה הוא הביע גם בהצטרפותו לשדה-בוקר – ישוב אשר באותו זמן לא הייתה לו הגדרה חברתית סופית והוא לא השתייך לתנועת קיבוצית ארצית.

ספר בוסל היה ניסיון לסכם ולקדם את המערכת האידיאולוגית של איחוד-הקבוצות-הקיבוצים, ונמצאים בו מאמרים מאת הוגי-דעות ומנהיגים של התנועה לצד מאמרים של אנשים שלא היו חברים בה. לאורך כל הספר, המלים 'חלוץ', חלוציות ודומותיהן מופיעות מעט מאוד. יתרה מזו: כמעט כל המאמרים מטפלים בעיקר במהות החברתית של התא הקיבוצי ולא דווקא בתפקידים שהוגדרו בתקופות קודמות כ'חלוציים'. מאמרו של ברוך אזניה, עסקן פוליטי ותיק וחבר-כנסת מטעם מפא"י, הוא מאמר אופייני למגמה זו, אשר בז'רגון התנועתי בן הזמן זכתה לכינוי מגמת 'השיבולים פנימה'. רק שליש מחיבורו, שנשא את הכותרת 'שליחותה של הקבוצה', הוקדש לנושא 'הקבוצה בחברה הישראלית', ואילו שני-שלישים הוקדשו לסוגיה 'הקבוצה כתא סוציאליסטי'.⁷⁴ פרט למאמר אחד של אריה אופיר, שנשא אופי פוליטי-מפלגתי גרידא, כל המאמרים עסקו בהבטים שונים של החיים בקיבוץ ולא במעמדו או בתפקידיו במדינה.⁷⁵ המינוח החלוצי תופס מקום מועט מאוד בכל הספר.

'ראשונים' וספר בוסל הם אבני-דרך נוספות בתהליך ההסתגלות למציאות שהתהוותה עם הקמת המדינה. ללא תפקיד ברור ומשמעותי לחלוצים ולתנועות החלוציות, גם אין למלה פרוש שרוב מגזרי האוכלוסייה מקבלים אותו. על-כן אלה הרואים את עצמם כחלוצים אינם מבליטים את תפקידם בהווה, אלא מדברים על הניצחון העתידי של ערכיהם; ואילו בן-גוריון מפנה עורף לתנועה החלוצית, שלא מילאה אחר ציפיותיו ודרישותיו, ומפגין את אכזבתו בדבריו.

73. 'ראשונים', עמ' 522.

74. ספר בוסל, עמ' 25-36.

75. משמעותי לא פחות הוא השימוש במלה 'קבוצה' ולא במלה 'קיבוץ', גם אצל חברים שמוצאם בקיבוץ-המאוחד.